

Marcin Dąbrowski

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska

e-mail: marcin.dabrowski@uwm.edu.pl

ORCID: 0000-0001-8780-9715

**GŁOSA DO PUNKTU 2 LIT. B WYROKU
TRYBUNAŁU KONSTYTUCYJNEGO
Z DNIA 7 PAŹDZIERNIKA 2021 R., K 3/21**

**A GLOSS TO POINT 2B OF THE JUDGMENT OF THE
CONSTITUTIONAL TRIBUNAL OF 7 OCTOBER 2021, K 3/21**

Abstract

The author offers a critical commentary on the point 2b of the Constitutional Tribunal judgment of 7 October 2021, K 3/21. The Tribunal claims that issuing court verdicts on the basis of the provisions which are not binding, having been revoked by the Sejm and/or ruled by the Constitutional Tribunal, is inconsistent with Art. 2, 7, 8(1), 90(1), and 178(1) of the Constitution. The Constitutional Court reconstructs the mentioned above jurisdiction of the courts based on the Art. 19(1), second subparagraph, of the Treaty on European Union. The author doesn't agree with this statement and argues that the Tribunal incorrectly and unlawfully interprets the provisions of the Treaty. Furthermore, the verdict is in contrary to Art. 2 and 42 of the Polish Constitution and the principle of non retroactivity of law. Moreover, the Tribunal's decision violates the concept of the Constitutional Tribunal judicature with the deferred clause. The author claims that the Tribunal's decision does not cause any legal effects and the courts in Poland will not apply it during resolving cases.

KEYWORDS

Constitutional Court, judgment, international agreement, application of law

SŁOWA KLUCZOWE

Trybunał Konstytucyjny, wyrok, umowa międzynarodowa, stosowanie prawa

1. ZAGADNIENIA WPROWADZAJĄCE

W dniu 7 października 2021 r. Trybunał Konstytucyjny w pełnym składzie¹ wydał wyrok w sprawie K 3/21. Postępowanie zostało zainicjowane wnioskiem Prezesa Rady Ministrów i dotyczyło kontroli konstytucyjności przepisów Traktatu o Unii Europejskiej². Tłem sprawy były konflikty oscylujące wokół „reformy” władzy sądowniczej. W mojej ocenie rozstrzygnięcie Trybunału ma niebagatelne i precedensowe znaczenie. Orzeczenie to bowiem po raz drugi w historii działalności polskiego sądu konstytucyjnego stwierdza sprzeczność Konstytucji RP³ z ratyfikowaną umową międzynarodową⁴. W swoim rozstrzygnięciu Trybunał Konstytucyjny odstąpił od praktyki poszukiwania rozwiązań kompromisowych, których celem jest uniknięcie orzeczenia bezpośredniej kolizji norm, działanie na podstawie zasad przychylności normom prawa wspólnotowego⁵, prounijnej wykładni prawa⁶ i lojalności⁷. Istotną cechą tego wyroku jest to, że jego celem nie

¹ Do wyroku zdania odrębne złożyli: Piotr Pszczółkowski, Jarosław Wyrembak, Zbigniew Jędrzejewski, Mariusz Muszyński, Andrzej Zielonacki.

² Dz.Urz. UE C 202 z 2016 r., s. 1, dalej: TUE.

³ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. nr 78, poz. 483, z późn. zm.), dalej: Konstytucja RP.

⁴ Pierwszy tego typu wyrok został wydany w dniu 14 lipca 2021 r., P 7/20, „Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego. Zbiór Urzędowy. Seria A” 2021, poz. 21. Kolejnymi takimi orzeczeniami były wyroki Trybunału Konstytucyjnego: z dnia 24 listopada 2021 r., K 6/21, „Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego. Zbiór Urzędowy. Seria A” 2022 poz. 9; z 10 marca 2022 r., K 7/21, „Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego. Zbiór Urzędowy. Seria A” 2022, poz. 24.

⁵ Szerzej: A. Kustra-Rogatka, *Kontrola konstytucyjności aktu prawa pierwotnego Unii Europejskiej w wyroku Trybunału Konstytucyjnego z 7 października 2021 r., K 3/21*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2021, nr 11, s. 5–6. Na temat zasady przychylności: S. Biernat, *Członkostwo Polski w Unii Europejskiej w świetle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, (w:) S. Biernat, S. Dudzik (red.), *Doświadczenia prawne pierwszych lat członkostwa Polski w Unii Europejskiej*, Warszawa 2011, s. 66 i n.

⁶ A. Madeja, *Wykładnia prounijna w orzecznictwie Polskiego Trybunału Konstytucyjnego (1997–2005)*, „Studia Iuridica Toruniensia” 2011, nr VIII, s. 143 i n.

⁷ D. Lis-Staranowicz oraz K. Doktor-Bindas prezentują interesujące stanowisko, które z formalnego (teoretycznego) punktu widzenia tłumaczy zmianę interpretacji ustawy zasadniczej

było wywołanie skutków prawnych w zakresie obowiązywania prawa, tylko jego stosowania. W tej płaszczyźnie kilka kwestii wydaje się szczególnie ciekawych. Równocześnie są one wątpliwe i pozostają w sprzeczności z dotychczasową praktyką stosowania prawa przez sądy i z poglądami powszechnie zaakceptowanymi w nauce. Chodzi mianowicie o wynikające z orzeczenia stwierdzenie, że niezgodne z ustawą zasadniczą jest orzekanie przez sądy na podstawie przepisów nieobowiązujących, uchylonych przez Sejm lub uznanych przez Trybunał Konstytucyjny za niezgodne z Konstytucją RP. Wynika ono z pkt 2 lit. b wyroku, który brzmi:

„2. Art. 19 ust. 1 akapit drugi Traktatu o Unii Europejskiej w zakresie, w jakim – w celu zapewnienia skutecznej ochrony prawnej w dziedzinach objętych prawem Unii – przyznaje sądom krajowym (sądom powszechnym, sądom administracyjnym, sądom wojskowym i Sądowi Najwyższemu) kompetencje do:

(...)

b) orzekania na podstawie przepisów nieobowiązujących, uchylonych przez Sejm lub uznanych przez Trybunał Konstytucyjny za niezgodne z Konstytucją, jest niezgodny z art. 2, art. 7 i art. 8 ust. 1, art. 90 ust. 1, art. 178 ust. 1 i art. 190 ust. 1 Konstytucji”.

W mojej ocenie celem pkt 2 lit. b analizowanego orzeczenia było uniemożliwienie wykonania uchwały Sądu Najwyższego z dnia 23 stycznia 2020 r. (BSA I-4110–1/20), w której Sąd zakwestionował prawowitość powoływania sędziów z udziałem Krajowej Rady Sądownictwa ukształtowanej w trybie określonym przepisami ustawy z dnia 8 grudnia 2017 r.⁸ i w której podaje w wątpliwość niezawisłość i bezstronność takich osób. Równocześnie należy podkreślić, że pkt 2 lit. b sentencji odbiega od treści wniosku Prezesa Rady Ministrów. Premier w swoim piśmie domagał się stwierdzenia wadliwości art. 19 ust. 1 akapit drugi „w ten sposób, że ze względu na zapewnienie skutecznej ochrony prawnej organ stosujący prawo jest uprawniony lub zobowiązany stosować przepisy prawa w sposób niezgodny z Konstytucją RP, w tym stosować przepis, który na mocy orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego utracił moc obowiązującą jako niezgodny z ustawą zasadniczą”⁹. Natomiast Trybunał rozszerzył żądanie premiera i w sentencji stwierdził, że: „orzekanie na podstawie przepisów nieobowiązujących, uchylonych przez Sejm lub uznanych przez Trybunał Konstytucyjny za niezgodne z Konstytucją” narusza polską ustawę zasadniczą. Oznacza to,

wskutek zmiany priorytetów konstytucyjnych – D. Lis-Staranowicz, K. Doktor-Bindas, *Constitutional priorities as an example of substantive amendment of the Constitution*, „Toruńskie Studia Polsko-Włoskie” 2021, nr XVII, s. 106 i n.

⁸ Ustawa z dnia 8 grudnia 2017 r. o zmianie ustawy o Krajowej Radzie Sądownictwa oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2018 r. poz. 3, z późn. zm.).

⁹ Wniosek Prezesa Rady Ministrów, BPRM.5091.5.2021, Warszawa, 29 marca 2021 r., https://ipo.trybunal.gov.pl/ipo/dok?dok=F1225335688%2FK_3_21_wns_2021_03_29_ADO.pdf (dostęp: 24.05.2022).

że Trybunał Konstytucyjny orzekł ponad wniosek i tym samym naruszył art. 67 ustawy z dnia 30 listopada 2016 r. o organizacji i postępowaniu przed Trybunałem Konstytucyjnym¹⁰. Z przepisu tego wynika, że Trybunał jest związany zakresem zaskarżenia wskazanym we wniosku.

W tej glosie chciałbym przedstawić analizę pkt 2 lit. b wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 października 2021 r., K 3/21. Wynika z niego, że sprzeczne z art. 2, art. 7, art. 8 ust. 1, art. 90 ust. 1 i art. 178 ust. 1, art. 190 ust. 1 Konstytucji RP są kompetencje polskich sądów do: 1) orzekania na podstawie przepisów nie-obowiązujących; 2) orzekania na podstawie przepisów uchylonych przez Sejm; 3) orzekania na podstawie przepisów uznanych przez Trybunał Konstytucyjny za niezgodne z Konstytucją RP. Te kompetencje zostały zrekonstruowane przez Trybunał z treści art. 19 ust. 1 akapit drugi TUE. Istota stwierdzenia, że wymienione kompetencje sądów są niezgodne z przepisami ustawy zasadniczej, prowadzi do wniosku, że sądy nie posiadają takich uprawnień, a ewentualne ich wykonanie stanowi naruszenie Konstytucji RP i zarazem przekroczenie kompetencji.

Poza przedmiotem analizy pozostawiam natomiast inne ważne zagadnienia, których dotyczy analizowane orzeczenie, tj. pomijanie przez sądy w procesie orzekania przepisów Konstytucji RP, dopuszczalność kontroli przez Trybunał Konstytucyjny aktów prawa pierwotnego Unii Europejskiej, kolizja zasad pierwszeństwa, dopuszczalność i legalność wydania takiego orzeczenia, jego czytelność, skutki, w tym skutki wyroków zakresowych, interpretacyjnych oraz dotyczących umów międzynarodowych, legalność powołania niektórych sędziów Trybunału, którzy uczestniczyli w wydaniu orzeczenia. Zagadnienia te mają niebagatelne znaczenie, jednakże ich analiza znacznie przekracza ramy jednego opracowania naukowego.

Przygotowując niniejszą publikację, posłużyłem się przede wszystkim metodą dogmatycznoprawną. Wykorzystana ona została w celu analizy przepisów Konstytucji RP, orzecznictwa sądów oraz literatury przedmiotu. Przedmiotem analizy jest oddziaływanie omawianego orzeczenia na proces stosowania prawa przez sądy w Polsce. W tym ujęciu istotne znaczenie mają ustalenia teorii prawa. Pomijam równocześnie aspekty odnoszące się do prawa unijnego¹¹.

¹⁰ Dz.U. z 2019 r. poz. 2393.

¹¹ Zagadnienia te były już przedmiotem analiz i komentarzy. Por. np.: A. Kustra-Rogatka, *Kontrola konstytucyjności...*, s. 4 i n.; N. Półtorak, *Kilka uwag o skutkach wyroku Trybunału Konstytucyjnego w sprawie K 3/21 dla stosowania prawa unijnego przez polskie sądy*, „Europejski Przegląd Prawniczy” 2021, nr 12, s. 12 i n.; W. Wróbel, *Skutki rozstrzygnięcia w sprawie K 3/21 w perspektywie Sądu Najwyższego i sądów powszechnych*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2021, nr 12, s. 19 i n.; A. Wyrozumska, *Wyroki Trybunału Konstytucyjnego w sprawach K 3/21 oraz K 6/21 w świetle prawa międzynarodowego*, „Europejski Przegląd Prawniczy” 2021, nr 12, s. 27 i n.

2. PROBLEM STOSOWANIA PRZEZ SĄDY PKT 2 LIT. B WYROKU TRYBUNAŁU KONSTYTUCYJNEGO Z DNIA 7 PAŹDZIERNIKA 2021 R.

2.1. ARTYKUŁ 19 UST. 1 AKAPIT DRUGI TRAKTATU O UNII EUROPEJSKIEJ JAKO PODSTAWA ROZSTRZYGNĘCIA

Artykuł 19 ust. 1 akapit drugi TUE stanowi, że: „Państwa Członkowskie ustanawiają środki niezbędne do zapewnienia skutecznej ochrony prawnej w dziedzinach objętych prawem Unii”¹².

Podzielałam pogląd, że w przedmiotowej sprawie nie zachodzi kolizja między polską ustawą zasadniczą a traktatem¹³, a problem konstytucyjny został upoźrowany¹⁴. W szczególności bardzo wątpliwe i zadziwiające jest stanowisko, że z art. 19 ust. 1 TUE możliwe jest zrekonstruowanie normy kompetencyjnej, iż sądy (zgodnie z tym przepisem) mogą orzekać na podstawie przepisów nieobowiązujących, uchylonych przez Sejm, uznanych przez Trybunał Konstytucyjny za sprzeczne z Konstytucją RP. „W żadnym też przypadku art. 19 TUE nie zawiera takiej treści normatywnej, która niweczyłaby skutki aktów derogacji dokonywanych przez parlament krajowy czy krajowy sąd konstytucyjny”¹⁵. Z treści art. 19 ust. 1 akapit drugi bezpośrednio nie wynikają bowiem żadne kompetencje organów państw członkowskich. Przepis ten nakłada na te państwa obowiązek „ustanowienia środków niezbędnych do skutecznej ochrony”. Nie wywołuje on również samoistnych (*ipso iure*) konsekwencji ani w sferze obowiązywania prawa, ani w sferze jego stosowania. Analiza komentarzy oraz orzecznictwa do art. 19 TUE prowadzi do jednoznacznego wniosku. W tym przepisie nie ma zakodowanych

¹² Natomiast art. 19 ust. 1 akapit pierwszy brzmi: „Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej obejmuje Trybunał Sprawiedliwości, Sąd i sądy wyspecjalizowane. Zapewnia on poszanowanie prawa w wykładni i stosowaniu Traktatów”. Artykuł 19 zawiera jeszcze dwa ustępy, które dotyczą składu Trybunału Sprawiedliwości UE i sposobu wyboru członków (ust. 2) oraz właściwości tego organu (ust. 3).

¹³ Tezę taką jako pierwszy sformułował Rzecznik Praw Obywatelskich w piśmie procesowym w sprawie K 3/21 (Pismo procesowe Rzecznika Praw Obywatelskich, VII.510.23.2021.PF, 13 lipca 2021 r., s. 23–25, https://ipo.trybunal.gov.pl/ipo/dok?dok=F-1974982554%2FK_3_21_rpo_2021_05_17_ADO.pdf, dostęp: 24.05.2022). Por. również: P. Bogdanowicz, *Opinia prawna na temat skutków prawnych orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego w sprawie o sygn. akt K 3/21 dotyczącego niezgodności przepisów Traktatu o Unii Europejskiej z Konstytucją Rzeczypospolitej Polskiej w świetle prawa Unii Europejskiej*, s. 4, 8–9, https://www.batory.org.pl/wp-content/uploads/2021/10/P.Bogdanowicz_Opinia-prawna_nt.skutow.orzeczeniaTK.ws_TUE_.pdf (dostęp: 24.05.2022).

¹⁴ A. Kustra-Rogatka, *Kontrola konstytucyjności...*, s. 7; T. Zalasinski, *Pozorowanie problemu konstytucyjnego (opinia)*, „Gazeta Prawna” z 26 października 2021 r., <https://serwisy.gazeta-prawna.pl/orzeczenia/artykuly/8278024,wyrok-tk-wyzszosc-prawa-krajowegokonstytucja-dr-tomasz-zalasinski.html> (dostęp: 24.05.2022).

¹⁵ W. Wróbel, *Skutki rozstrzygnięcia...*, s. 19.

reguł, których niekonstytucyjność orzekł Trybunał Konstytucyjny w pkt 2 lit. b wyroku z dnia 7 października 2021 r.

Podsumowując, Trybunał Konstytucyjny samodzielnie zrekonstruował z art. 19 ust. 1 akapit drugi normy kompetencyjne adresowane do sądów. Istotne jest to, że żaden inny organ władzy publicznej, zarówno działający w Polsce, jak i poza jej granicami, w tym w szczególności Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej, takich norm z tego przepisu nigdy nie wyprowadził. Następnie polski sąd konstytucyjny uznał, że te reguły postępowania są sprzeczne z ustawą zasadniczą. Należy stwierdzić, że w tym zakresie Trybunał Konstytucyjny przekroczył swoje kompetencje. Trybunał nie ma uprawnień w zakresie dokonywania wykładni prawa unijnego. Wydaje się, że Trybunał miał świadomość tego faktu, albowiem w komunikacie wydanym po ogłoszeniu wyroku stwierdził m.in., że: „Trybunał Konstytucyjny nie dokonuje samodzielnej wykładni prawa UE. (...) Proces myślowy polskiego Trybunału Konstytucyjnego polega wyłącznie na ustaleniu treści tych norm oraz sprawdzeniu ich zgodności z Konstytucją”¹⁶. Rozstrzygnięcie Trybunału z dnia 7 października 2021 r. pozostaje w sprzeczności z tym oświadczeniem, gdyż w pkt 2 lit. b orzeczenia niewątpliwie dokonano wykładni art. 19 ust. 1 TUE. Należy podkreślić, że taka kompetencja przysługuje przede wszystkim Trybunałowi Sprawiedliwości Unii Europejskiej w ramach rozstrzygania pytań prejudycjalnych. Zgodnie z art. 267 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej¹⁷ – Trybunał ten jest uprawniony do dokonywania wykładni traktatów.

2.2. ORZEKANIE NA PODSTAWIE PRZEPISÓW NIEOBOWIĄZUJĄCYCH

Stwierdzenie, że sądy nie mają prawa orzekać na podstawie przepisów nieobowiązujących i uchylonych przez Sejm, jest w miarę oczywiste. Sformułowanie to nie budzi wątpliwości i nie jest przedmiotem sporów w nauce prawa i judykaturze. W tym zakresie rozstrzygnięcie Trybunału Konstytucyjnego wydaje się potwierdzać istniejący i powszechnie zaakceptowany paradygmat. Uchylony przez prawodawcę przepis przestaje obowiązywać, nie jest on już elementem systemu prawnego, a organy władzy nie mogą go brać pod uwagę w procesie stosowania prawa. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego nie rodziłby zastrzeżeń, gdyby nie wiele wyjątków odnoszących się do sfery stosowania prawa. Wynikające z orzeczenia Trybunału stwierdzenie, że orzekanie na podstawie przepi-

¹⁶ Komunikat *Ocena zgodności z Konstytucją RP wybranych przepisów Traktatu o Unii Europejskiej*, Trybunał Konstytucyjny, [2021], <https://trybunal.gov.pl/postepowanie-i-orzeczenia/komunikaty-prasowe/komunikaty-po/art/11664-ocena-zgodnosci-z-konstytucja-rp-wybranych-przepisow-traktatu-o-unii-europejskiej> (dostęp: 24.05.2022).

¹⁷ Dz.Urz. UE C 202 z 2016 r., s. 47.

sów nieobowiązujących sprzeczne jest z art. 2 i innymi Konstytucji RP, budzi poważne wątpliwości w świetle zasady niedziałania prawa wstecz, utrwalonym jej rozumieniem i stosowaniem. Równocześnie zadziwiające jest to, że kompetencję sądów do orzekania na podstawie przepisów nieobowiązujących, uchylonych przez Sejm, Trybunał Konstytucyjny rekonstruuje z art. 19 ust. 1 TUE, a nie z treści art. 2 Konstytucji RP.

Klauzula *lex retro non agit* stanowi część składową zasady demokratycznego państwa prawnego¹⁸ i jest pochodną zasady zaufania do państwa¹⁹. W Konstytucji RP została ona zrekonstruowana z treści art. 2, natomiast w odniesieniu do prawa karnego – z art. 42²⁰. Adresatami tej klauzuli są organy władzy zarówno stanowiące, jak i stosujące prawo. Istota zakazu retroakcji sprowadza się do konieczności stosowania przepisów prawnych, które obowiązywały w czasie, w którym zaistniał określony stan faktyczny. „Innymi słowy, następstwa prawne zdarzeń mających miejsce pod rządami dawnych norm należy oceniać według tych norm, nawet jeżeli w chwili dokonywania tej oceny obowiązują już nowe przepisy”²¹. Oznacza to, że sąd bądź organ administracji ma obowiązek zastosowania przepisu regulującego dany stosunek społeczny, nawet jeżeli on już nie obowiązuje (np. został uchylony przez prawodawcę)²². Wyjątek w tej materii stanowią akty derogowane wskutek orzeczeń Trybunału Konstytucyjnego, o czym w dalszej części glosy.

Podsumowując, z art. 2 (art. 42 ust. 1) Konstytucji RP i z zawartej w nim zasady niedziałania prawa wstecz wynika nakaz zastosowania uchylonych przepisów co do przeszłych zdarzeń zaistniałych w czasie ich obowiązywania. Natomiast w pkt 2 lit. b sentencji wyroku Trybunał Konstytucyjny stwierdził, że taka praktyka sprzeczna jest z całym wachlarzem przepisów Konstytucji RP. Uznając, że stanowisko sądu konstytucyjnego jest nieprawidłowe oraz że wynikający z pkt 2 lit. b sentencji wyroku zakaz orzekania na podstawie przepisów

¹⁸ Por. wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 31 stycznia 2001 r., P 4/99, „Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego. Zbiór Urzędowy” 2001, nr 1, poz. 5. Por. również W. Wołodkiewicz, *Lex retro non agit*, (w:) W. Wołodkiewicz, J. Krzynówek (red.), *Łacińskie paremie w europejskiej kulturze prawnej i orzecznictwie sądów polskich*, Warszawa 2001, s. 15 i n.

¹⁹ W. Sokolewicz, M. Zubik, (w:) L. Garlicki, M. Zubik (red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. I, Warszawa 2016, komentarz do art. 2, s. 136.

²⁰ Por. B. Banaszak, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2009, s. 230; P. Sarnecki, (w:) L. Garlicki, M. Zubik (red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. II, Warszawa 2016, komentarz do art. 42, s. 222.

²¹ J. Kornaszewska, *Zasada „lex retro non agit”. Czy prawo nie działa wstecz?*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2018, nr 42, s. 171. Por. również wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 12 maja 2009 r., P 66/07, „Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego. Zbiór Urzędowy. Seria A” 2009, nr 5, poz. 65.

²² Pozostawiam poza analizą zagadnienia związane z regulacjami intertemporalnymi oraz z przepisami, którym prawodawca nadał moc wsteczną. Mogą one modyfikować skuteczność i zasadność stosowania zasady *lex retro non agit*. Zagadnienie to ma drugoplanowe znaczenie dla treści tego artykułu.

nieobowiązujących jest sprzeczny z art. 2 i art. 42 Konstytucji RP. W mojej ocenie w poważnym zakresie narusza on ideę demokratycznego państwa prawnego, albowiem zakaz nadawania mocy wstecznej przepisom prawa stanowi jeden z bardzo ważnych jej elementów.

W tej kwestii pojawia się jeszcze jedno interesujące zagadnienie. Artykuł 219 ust. 4 Konstytucji RP stanowi, że: „Jeżeli ustawa budżetowa albo ustawa o provizorium budżetowym nie weszły w życie w dniu rozpoczęcia roku budżetowego, Rada Ministrów prowadzi gospodarkę finansową na podstawie przedłożonego projektu ustawy”. Joanna Juchniewicz wskazuje, że: „w świetle dotychczasowej praktyki uchwalania i wchodzenia w życie ustaw budżetowych po dniu 1 stycznia, sytuacja, w której do momentu uchwalenia ustawy budżetowej rząd prowadzi gospodarkę finansową w oparciu o zaproponowany przez siebie projekt, jest sytuacją dość powszechną”²³. W obrocie projekt ustawy budżetowej traktowany jest jak obowiązująca ustawa. Oznacza to, że wykonanie budżetu następuje na podstawie dokumentu (projektu), który nie jest ustawą. Nie został on bowiem ani uchwalony, ani ogłoszony, a są to bezwzględne warunki obowiązywania aktu normatywnego²⁴. Publiczne środki finansowe są dystrybuowane na podstawie takiego projektu, natomiast Rada Ministrów jest zobowiązana przedłożyć sprawozdanie z realizacji takiego budżetu²⁵. Udzielenie bądź odmowa udzielenia absolutorium przez Sejm również obejmuje ten dokument.

„Przepisy” projektu ustawy budżetowej, na podstawie których Rada Ministrów prowadzi gospodarkę finansową, niewątpliwie nie są obowiązującym prawem, albowiem nie zostały ani uchwalone ani opublikowane. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego wydany w sprawie K 3/21 wyłącza możliwość kontroli ich stosowania przez sądy. W orzeczeniu tym wskazano, że orzekanie na podstawie przepisów nieobowiązujących jest sprzeczne z art. 2 (i innymi) Konstytucji RP. Powyższa koncepcja wydaje się szczególnie wątpliwa, gdyż realizacja budżetu na podstawie projektu ustawy wymaga szczególnej kontroli i uwagi. Rząd działa na podstawie dokumentu, który nie przeszedł procedury ustawodawczej i któremu nie służy domniemanie konstytucyjności ustaw. Mimo to w obrocie funkcjonuje on jak ustawa budżetowa. Pozbawienie sądów kompetencji do kontroli wykonania takiego dokumentu przez rząd nie znajduje racjonalnego uzasadnienia i może prowadzić do usankcjonowania bardzo poważnych nieprawidłowości.

²³ J. Juchniewicz, *Absolutorium jako realizacja funkcji kontrolnej Sejmu*, Olsztyn 2010, s. 156.

²⁴ Zgodnie z utrwalonymi w nauce prawa poglądami obowiązują tylko te regulacje (w tym ustawa budżetowa), które: (1) zostały prawidłowo ustanowione (przez właściwy organ, we właściwej procedurze i na podstawie odpowiedniej normy kompetencyjnej); (2) zostały prawidłowo ogłoszone; (3) nie zostały derogowane. Por. L. Morawski, *Wstęp do prawoznawstwa*, Toruń 2001, s. 70–71; P. Winczorek, S. Stawecki, *Wstęp do prawoznawstwa*, Warszawa 1999, s. 79.

²⁵ M. Chmaj, J. Juchniewicz, *Komentarz do Konstytucji RP. Art. 225, 226*, Warszawa 2020, s. 109.

2.3. ORZĘKANIE NA PODSTAWIE PRZEPISÓW UCHYLONYCH PRZEZ SEJM

W pkt 2 lit. b sentencji Trybunał Konstytucyjny wskazał również, że niezgodne z Konstytucją RP jest orzekanie na podstawie przepisów uchylonych przez Sejm. Wstępnie wydaje się, że powyższy fragment orzeczenia dotyczy ustaw i że wynika z niego, że sądy nie mogą odmówić zastosowania ustawy uchylonej przez Sejm. Tyle że Sejm nie uchyla samodzielnie ustaw. Derogacja tego typu aktu normatywnego wymaga uchwalenia ustawy. Zgodnie z przepisami Konstytucji RP (por. art. 118 i n.) ustawy uchwalane i uchylane są przez parlament, tj. Sejm i Senat działające łącznie. Żaden z tych organów nie może samodzielnie derogować ustawy. W takim razie zachodzi pytanie, jakie przepisy prawne uchyla Sejm? Opierając się na literalnym brzmieniu tego fragmentu orzeczenia, należałoby uznać, że chodzi tutaj o przepisy prawa wewnętrznego ustanowione przez Sejm, tj. regulamin tego organu. Ponadto mogłoby również chodzić o uchylone przez Sejm rozporządzenia Prezydenta RP o wprowadzeniu stanu wojennego lub wyjątkowego. Zgodnie z treścią art. 231 Konstytucji RP Prezydent przedstawia Sejmowi takie rozporządzenia i Sejm może je uchylić bezwzględną większością głosów w obecności co najmniej połowy ustawowej liczby posłów. Regulacje zawarte w tego typu rozporządzeniu mogą być przepisami uchylonymi przez Sejm, o których mowa w pkt 2 lit. b sentencji wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 października 2021 r.

Wykładnia celowościowa wydaje się przemawiać za tym, że Trybunałowi chodziło jednak o ustawy. Równocześnie należy podkreślić, że rozważania dotyczące nieobowiązujących aktów z powodu uchylenia przez prawodawcę (pkt 2.2 niniejszej glosy) zachowują w pełni swoją aktualność do ustaw uchylonych przez parlament.

W powyższej materii Włodzimierz Wróbel zwrócił uwagę na jeszcze jeden problem²⁶. Mianowicie chodzi o wyroki Trybunału Konstytucyjnego powodujące tzw. odżycie norm²⁷. Ich istota sprowadza się do tego, że wskutek orzeczenia Trybunału stwierdzającego niekonstytucyjność jakiegoś przepisu (najczęściej uchylającego bądź zmieniającego) przywrócone zostają regulacje, które zostały uchylone bądź zmienione przez ten przepis²⁸. Praktyka wydawania tego typu rozstrzygnięć

²⁶ W. Wróbel, *Skutki rozstrzygnięcia...*, s. 23 i n.

²⁷ Pierwszym tego typu orzeczeniem był wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 20 grudnia 1999 r., K 4/99, „Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego. Zbiór Urzędowy” 1999, nr 7, poz. 165.

²⁸ Szerzej: Z. Czeszejko-Sochacki, *Sądownictwo konstytucyjne w Polsce na tle porównawczym*, Warszawa 2003, s. 443–447; A. Dębowska, P. Tuleja, *Dopuszczalność, charakter i skutki tzw. odżycia przepisów po wyroku Trybunału Konstytucyjnego*, (w:) M. Laskowska (red.), *Znaczenie wyroków Trybunału Konstytucyjnego dla tekstu jednolitego ustawy*, Warszawa 2017, s. 154; A. Grabowski, B. Naleziński, *Kłopoty z obowiązywaniem. Uwagi na tle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, (w:) J. Stelmach (red.), *Studia z filozofii prawa*, Kraków 2001, s. 251–252;

nie jest i nie była zbyt częsta. Prowadzi ona jednak do obowiązku stosowania przez organy władzy przepisów, które formalnie zostały uchylone przez ustawodawcę. Co do zasady, uchylenie aktu normatywnego przez prawodawcę jest zabiegiem nieodwracalnym²⁹, jednakże te szczególne wyroki Trybunału Konstytucyjnego stanowią wyjątek. Powodują one, że wskutek wady Trybunał uchyla ustawę i tym samym przywraca moc obowiązującą przepisów, które poprzedzały niekonstytucyjną regulację i które zostały uchylone. W konsekwencji organy władzy zobowiązane były do stosowania pierwotnych regulacji³⁰. Pomijam zagadnienia dotyczące legalności, dopuszczalności i zasadności wydawania wyroków powodujących odzyskanie norm, gdyż nie jest to przedmiotem tej glosy. Należy jednak zwrócić uwagę, że wynikające z pkt 2 lit. b wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 października 2021 r. dyspozycje pozostają w sprzeczności z koncepcją orzeczeń powodujących odzyskanie norm. Z wyroku K 3/21 wynika, że orzekanie przez sądy na podstawie przepisów nieobowiązujących uchylonych przez Sejm jest sprzeczne z art. 2 (i innymi) Konstytucji RP. Natomiast wyroki powodujące odzyskanie norm nakazują stosowanie ustaw uchylonych przez prawodawcę.

2.4. ORZEKANIE NA PODSTAWIE PRZEPISÓW UZNANYCH PRZEZ TRYBUNAŁ KONSTYTUCYJNY ZA NIEZGODNE Z KONSTYTUCJĄ RP

Derogacja aktu normatywnego dokonywana przez Trybunał Konstytucyjny wskutek stwierdzenia jego niekonstytucyjności wywołuje nieco odmienne skutki niż uchylenie tego aktu przez prawodawcę³¹. W obydwu przypadkach akt traci swoją moc obowiązującą i przestaje być elementem systemu prawa. Wskutek powyższego nie wiąże on już swoich adresatów i wygasa obowiązek jego przestrzegania i stosowania. Jak już wskazałem, uchylenie aktu przez prawodawcę skutkuje tym, że będzie on stosowany przez sądy w odniesieniu do faktów, które zaistniały w czasie jego obowiązywania. Natomiast wyroki stwierdzające niekonstytucyjność określonego przepisu skutkują tym, że wadliwa regulacja nie będzie mogła być już

A. Mączyński, *Kontrola konstytucyjności przepisów uchylających i zmieniających*, (w:) F. Rymarz (red.), *Trybunał Konstytucyjny. Księga XV-lecia*, Warszawa 2001, s. 162–167; P. Radziejewicz, *Przywrócenie mocy obowiązującej przepisu jako skutek orzeczenia TK*, „Przegląd Sejmowy” 2005, nr 3, s. 33–42.

²⁹ A. Józefowicz, *Glosa do postanowienia Trybunału Konstytucyjnego z dnia 21 marca 2000 r. (sygn. akt K. 4/99)*, „Przegląd Sejmowy” 2000, nr 6, s. 84.

³⁰ Sąd Najwyższy wyrokiem z dnia 4 listopada 2003 r., II UK 154/03 (LEX nr 116161), zaaprobował skutki orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego z dnia 20 grudnia 1999 r., K 4/99, i uznał, że niekonstytucyjnie zmieniony przepis należy stosować w brzemieniu obowiązującym sprzed jego nowelizacji.

³¹ Przykładowo negatoryjne wyroki Trybunału Konstytucyjnego mogą stanowić podstawę do wznowienia postępowań w sprawach, w których podstawę orzeczenia stanowił niekonstytucyjny przepis (por. art. 190 ust. 4 Konstytucji RP).

nigdy zastosowana również w odniesieniu do stanów faktycznych sprzed wydania orzeczenia Trybunału³². W tym ujęciu stwierdzenie z pkt 2 lit. b wyroku Trybunału z dnia 7 października 2021 r., że orzekanie przez sądy na podstawie przepisów uznanych przez Trybunał za niezgodne z Konstytucją jest sprzeczne z art. 2, art. 8, art. 190 ust. 1 Konstytucji RP, jest spójne z dotychczasowym rozumieniem skutków wyroków Trybunału Konstytucyjnego i nie budzi zastrzeżeń.

Trybunał Konstytucyjny pominął jeden bardzo ważny typ swoich orzeczeń. Zgodnie z treścią art. 190 ust. 3 Konstytucji RP orzeczenie Trybunału wchodzi w życie z dniem ogłoszenia. Równocześnie Trybunał w swoim rozstrzygnięciu może określić inny termin utraty mocy obowiązującej niekonstytucyjnego przepisu. Termin ten nie może przekroczyć 18 miesięcy – jeżeli chodzi o ustawy, a gdy chodzi o inny akt normatywny – 12 miesięcy. Są to tzw. wyroki z klauzulą odraczającą. W rozstrzygnięciach tych Trybunał Konstytucyjny stwierdza niekonstytucyjność kontrolowanego przepisu i równocześnie z różnych przyczyn opóźnia jego uchylenie. Skutkiem takiego orzeczenia jest utrata przez wadliwy przepis domniemania zgodności z ustawą zasadniczą³³. Równocześnie przepis taki pozostaje częścią systemu prawa i powinien być stosowany przez organy władzy sądowniczej³⁴.

³² M. Dąbrowski, *Funkcje Trybunału Konstytucyjnego związane z hierarchiczną kontrolą konstytucyjności prawa*, Olsztyn 2015, s. 151 i n.; K. Gonera, E. Łętowska, *Artykuł 190 Konstytucji i jego konsekwencje w praktyce sądowej*, „Państwo i Prawo” 2003, nr 9, s. 17 i n.; A. Mączyński, *Orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego*, (w:) M. Zubik (red.), *Księga XX-lecia orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, Warszawa 2006, s. 116 i n. Pogląd ten akceptowany jest w orzecznictwie sądów. Por. np. wyroki Sądu Najwyższego: z dnia 7 sierpnia 2001 r., I PKN 730/00, „Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Pracy” 2002, nr 6, poz. 141; z dnia 5 września 2001 r., II UKN 542/00, „Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Pracy” 2003, nr 11, poz. 276; z dnia 12 czerwca 2002 r., II UKN 281/01, „Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Pracy” 2004, nr 2, poz. 36; z dnia 21 maja 2003 r., IV CKN 178/01, „Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Cywilna” 2004, nr 7–8, poz. 123; z dnia 29 października 2003 r., III CK 34/02, „Orzecznictwo Sądów Polskich” 2005, nr 4, poz. 54.

³³ P. Radziejewicz, *Wzruszenie „domniemania konstytucyjności” aktu normatywnego przez Trybunał Konstytucyjny*, „Przegląd Sejmowy” 2008, nr 5, s. 57; M. Zubik, *Status prawny sędziego Trybunału Konstytucyjnego*, Warszawa 2011, s. 22.

³⁴ Por. np. wyroki Trybunału Konstytucyjnego: z dnia 27 kwietnia 2005 r., P 1/05, „Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego. Zbiór Urzędowy. Seria A” 2005, nr 4, poz. 42; z dnia 24 marca 2009 r., K 53/07, „Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego. Zbiór Urzędowy. Seria A” 2009, nr 3, poz. 27; z dnia 12 grudnia 2011 r., P 1/11, „Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego. Zbiór Urzędowy. Seria A” 2011 nr 10, poz. 115; wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 14 czerwca 2018 r., II FSK 1678/16, LEX nr 2524312; uchwały Sądu Najwyższego: z dnia 23 stycznia 2004 r., III CZP 112/03, „Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Cywilna” 2005, nr 4, poz. 61; z dnia 21 stycznia 2011 r., III CZP 116/10, LEX nr 685372. Por. również: Z. Czeszejko-Sochacki, *Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego: pojęcie, klasyfikacja, skutki prawne*, „Państwo i Prawo” 2000, nr 12, s. 32; D. Daniluk, *Skutki wyroku Trybunału Konstytucyjnego z klauzulą odraczającą w postępowaniu sądowniczym*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2011, nr 4, s. 119 i n.; H. Filipczyk, *Skutki prawne orzeczeń Trybunału Konstytucyjnego w postępowaniach podatkowych w świetle orzecznictwa sądów administracyjnych*, „Przegląd Podatkowy” 2014, nr 5,

Wokół zagadnienia stosowana przepisu objętego wyrokiem z klauzulą odraczającą narosło wiele sporów i wątpliwości³⁵. Nie ma potrzeby szczegółowej ich analizy. Zasadnicza idea wyroków z odroczoną utratą mocy przez niekonstytucyjny przepis sprowadza się do tego, że wadliwy przepis może, a niekiedy nawet powinien być stosowany po ogłoszeniu (opublikowaniu) orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego. Tymczasem z pkt 2 lit. b wyroku Trybunału z dnia 7 października 2021 r. jednoznacznie wynika, że orzekanie na podstawie przepisów uznanych przez Trybunał za niezgodne z Konstytucją jest niezgodne z art. 2, art. 7 i art. 8 ust. 1, art. 90 ust. 1, art. 178 ust. 1 i art. 190 ust. 1 Konstytucji RP. Oznacza to, że Trybunał w sprawie K 3/20 w pełnym składzie odstąpił od swojej dotychczasowej linii orzeczniczej ukształtowanej na podstawie art. 190 ust. 3 Konstytucji RP, a sentencja wyroku pozostaje w kolizji z dotychczasowym rozumieniem tego przepisu i ukształtowanymi na jego podstawie poglądami.

3. PODSUMOWANIE

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 października 2021 r. nie odnosi się do sfery obowiązywania prawa i jego hierarchicznej zgodności, tylko do procesu jego stosowania. Oznacza to, że Trybunał Konstytucyjny, wydając przedmiotowe rozstrzygnięcie, przekroczył swoje konstytucyjne uprawnienia i wkroczył w domenę aktywności judykacyjnej Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej oraz sądów. Niezależnie od powyższego analizowany fragment rozstrzygnięcia rodzi bardzo poważne wątpliwości. Formuła sentencji, w tym pkt 2 lit. b, znacząco odbiega od przyjętego w Polsce modelu zasad stosowania prawa i kompetencji sądów w zakresie doboru podstaw prawnych swoich rozstrzygnięć. W mojej ocenie sama sentencja, z której wynika, że orzekanie przez sądy „na podstawie przepisów nieobowiązujących, uchylonych przez Sejm lub uznanych przez Trybunał Konstytucyjny za niezgodne z Konstytucją RP, jest niezgodny z art. 2, art. 7 i art. 8 ust. 1, art. 90 ust. 1, art. 178 ust. 1 i art. 190 ust. 1 Konstytucji” w poważnym zakresie narusza art. 2 (zasadę demokratycznego państwa prawnego i wynikającą z niego regułę *lex retro non agit*), art. 42 (zasadę niedziałania prawa karnego wstecz), art. 219 ust. 4 (wykonanie budżetu na podstawie projektu), art. 190 ust. 3 (skutki wyroków z klauzulą odraczającą) Konstytucji RP. Naruszenia te nabierają szczególnego znaczenia w perspektywie stosowania przepisów prawa, które z jakichś przyczyn przestały obowiązywać.

s. 19; S. Steinborn, *Glosa do wyroku z TK z dnia 27 kwietnia 2005 r. (sygn. akt P 1/05)*, „Przegląd Sejmowy” 2005, nr 5, s. 182 i n.

³⁵ Szerzej: M. Dąbrowski, *Domniemanie zgodności ustaw z Konstytucją Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 roku*, Olsztyn 2018, s. 225 i n.

Zakładam, że tak zredagowany pkt 2 lit. b wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 października 2021 r., ze względu na jego wadliwość i irracjonalność, nie zostanie zaakceptowany w praktyce stosowania prawa i będzie pomijany³⁶.

W przedmiotowej sprawie nasuwa się jeszcze jeden ciekawy wniosek. W nauce prawa konstytucyjnego praktycznie do 2021 r. istniał spór, a w zasadzie brak pewności w przedmiocie pytania: jakie skutki wywoła wyrok Trybunału Konstytucyjnego stwierdzający niekonstytucyjność wiążącej Polskę umowy międzynarodowej? Konstytucja RP nie zawiera w tym zakresie bezpośrednich wskazań. W tej materii zaprezentowano bardzo wiele koncepcji i ewentualnych skutków takiego rozstrzygnięcia³⁷. Wskazywano, że tego typu rozstrzygnięcia nie wywołają skutków derogacyjnych, że konsekwencje nastąpią tylko w płaszczyźnie wewnętrznej i nie wpłyną na ważność umowy międzynarodowej. W wyroku z dnia 11 maja 2005 r.³⁸ Trybunał Konstytucyjny również poddał szczegółowej analizie powyższe zagadnienie i wskazał, że stwierdzenie niekonstytucyjności wiążącej Polskę ratyfikowanej umowy międzynarodowej skutkować będzie albo koniecznością jej wypowiedzenia (zmiany), albo wystąpieniem z organizacji międzynarodowej, jeżeli umowa dotyczyła członkostwa, albo koniecznością zmiany Konstytucji RP. Uznaję, że w świetle treści pkt 2 lit. b wyroku wydanego w sprawie K 3/21 wszystkie poglądy dotyczące ewentualnych skutków orzeczeń Trybunału Konstytucyjnego stwierdzających niekonstytucyjność umowy międzynarodowej nie były słuszne. Żaden bowiem z autorów nie przewidział i nie wskazał, że taki wyrok po prostu może się nie przyjąć, nie zostać zaakceptowany w orzecznictwie i nauce, i że będzie on pomijany w praktyce stosowania prawa.

REFERENCES

- Banaszak B., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2009
- Biernat S., *Członkostwo Polski w Unii Europejskiej w świetle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, (w:) S. Biernat, S. Dudzik (red.), *Doświadczenia prawne pierwszych lat członkostwa Polski w Unii Europejskiej*, Warszawa 2011
- Bogdanowicz P., *Opinia prawna na temat skutków prawnych orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego w sprawie o sygn. akt K 3/21 dotyczącego niezgodności przepi-*

³⁶ Podobne wnioski wysnuli w odniesieniu do całego wyroku Trybunału Konstytucyjnego wydanego w sprawie K 3/21: P. Bogdanowicz, *Opinia prawna...*, s. 1; W. Wróbel, *Skutki rozstrzygnięcia...*, s. 22.

³⁷ Por. np.: M. Grzybowski, *Prawo międzynarodowe i wspólnotowe jako wzorzec i przedmiot kontroli norm*, (w:) M. Zubik (red.), *Księga XX-lecia orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, Warszawa 2006, s. 342; M. Masternak-Kubiak, *Przestrzeganie prawa międzynarodowego w świetle Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, Kraków 2003, s. 292; B. Szmulik, *Sądownictwo konstytucyjne. Ochrona konstytucyjności prawa w Polsce*, Lublin 2001, s. 98.

³⁸ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 11 maja 2005 r., K 18/04, „Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego. Zbiór Urzędowy. Seria A” 2005, nr 5, poz. 49.

- sów Traktatu o Unii Europejskiej z Konstytucją Rzeczypospolitej Polskiej w świetle prawa Unii Europejskiej*, https://www.batory.org.pl/wp-content/uploads/2021/10/P.Bogdanowicz_Opinia-prawna_nt.skutow.orzeczeniaTK.ws_.TUE_.pdf (dostęp: 24.05.2022)
- Chmaj M., Juchniewicz J., *Komentarz do Konstytucji RP. Art. 225, 226*, Warszawa 2020
- Czeszejko-Sochacki Z., *Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego: pojęcie, klasyfikacja, skutki prawne*, „Państwo i Prawo” 2000, nr 12
- Czeszejko-Sochacki Z., *Sądownictwo konstytucyjne w Polsce na tle porównawczym*, Warszawa 2003
- Daniluk D., *Skutki wyroku Trybunału Konstytucyjnego z klauzulą odraczającą w postępowaniu sądownoadministracyjnym*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2011, nr 4
- Dąbrowski M., *Domniemanie zgodności ustaw z Konstytucją Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 roku*, Olsztyn 2018
- Dąbrowski M., *Funkcje Trybunału Konstytucyjnego związane z hierarchiczną kontrolą konstytucyjności prawa*, Olsztyn 2015
- Dębowska A., Tuleja P., *Dopuszczalność, charakter i skutki tzw. odżycia przepisów po wyroku Trybunału Konstytucyjnego*, (w:) M. Laskowska (red.), *Znaczenie wyroków Trybunału Konstytucyjnego dla tekstu jednolitego ustawy*, Warszawa 2017
- Filipczyk H., *Skutki prawne orzeczeń Trybunału Konstytucyjnego w postępowaniach podatkowych w świetle orzecznictwa sądów administracyjnych*, „Przegląd Podatkowy” 2014, nr 5
- Gonera K., Łętowska E., *Artykuł 190 Konstytucji i jego konsekwencje w praktyce sądowej*, „Państwo i Prawo” 2003, nr 9
- Grabowski A., Naleziński B., *Kłopoty z obowiązywaniem. Uwagi na tle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, (w:) J. Stelmach (red.), *Studia z filozofii prawa*, Kraków 2001
- Grzybowski M., *Prawo międzynarodowe i wspólnotowe jako wzorzec i przedmiot kontroli norm*, (w:) M. Zubik (red.), *Księga XX-lecia orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, Warszawa 2006
- Józefowicz A., *Glosa do postanowienia Trybunału Konstytucyjnego z dnia 21 marca 2000 r. (sygn. akt K. 4/99)*, „Przegląd Sejmowy” 2000, nr 6
- Juchniewicz J., *Absolutorium jako realizacja funkcji kontrolnej Sejmu*, Olsztyn 2010
- Komunikat *Ocena zgodności z Konstytucją RP wybranych przepisów Traktatu o Unii Europejskiej*, Trybunał Konstytucyjny, [2021], <https://trybunal.gov.pl/postepowanie-i-orzeczenia/komunikaty-prasowe/komunikaty-po/art/11664-ocena-zgodnosci-z-konstytucja-rp-wybranych-przepisow-traktatu-o-unii-europejskiej> (dostęp: 24.05.2022)
- Kornaszewska J., *Zasada „lex retro non agit”. Czy prawo nie działa wstecz?*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2018, nr 42
- Kustra-Rogatka A., *Kontrola konstytucyjności aktu prawa pierwotnego Unii Europejskiej w wyroku Trybunału Konstytucyjnego z 7 października 2021 r., K 3/21*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2021, nr 11
- Lis-Staranowicz D., Doktor-Bindas K., *Constitutional priorities as an example of substantive amendment of the Constitution*, „Toruńskie Studia Polsko-Włoskie” 2021, nr XVII

- Madeja A., *Wykładnia prounijna w orzecnictwie Polskiego Trybunału Konstytucyjnego (1997–2005)*, „Studia Iuridica Toruniensia” 2011, nr VIII
- Masternak-Kubiak M., *Przestrzeganie prawa międzynarodowego w świetle Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, Kraków 2003
- Mączyński A., *Kontrola konstytucyjności przepisów uchylających i zmieniających*, (w:) F. Rymarz (red.), *Trybunał Konstytucyjny. Księga XV-lecia*, Warszawa 2001
- Mączyński A., *Orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego*, (w:) M. Zubik (red.), *Księga XX-lecia orzecnictwa Trybunału Konstytucyjnego*, Warszawa 2006
- Morawski L., *Wstęp do prawoznawstwa*, Toruń 2001
- Pismo procesowe Rzecznika Praw Obywatelskich, VII.510.23.2021.PF, 13 lipca 2021 r., https://ipo.trybunal.gov.pl/ipo/dok?dok=F-1974982554%2FK_3_21_rpo_2021_05_17_ADO.pdf (dostęp: 24.05.2022)
- Półtorak N., *Kilka uwag o skutkach wyroku Trybunału Konstytucyjnego w sprawie K 3/21 dla stosowania prawa unijnego przez polskie sądy*, „Europejski Przegląd Prawniczy” 2021, nr 12
- Radzewicz P., *Przywrócenie mocy obowiązującej przepisu jako skutek orzeczenia TK*, „Przegląd Sejmowy” 2005, nr 3
- Radzewicz P., *Wzruszenie „domniemania konstytucyjności” aktu normatywnego przez Trybunał Konstytucyjny*, „Przegląd Sejmowy” 2008, nr 5
- Sarnecki P., (w:) L. Garlicki, M. Zubik (red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. II, Warszawa 2016, komentarz do art. 42
- Sokolewicz W., Zubik M., (w:) L. Garlicki, M. Zubik (red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. I, Warszawa 2016, komentarz do art. 2
- Steinborn S., *Glosa do wyroku z TK z dnia 27 kwietnia 2005 r. (sygn. akt P 1/05)*, „Przegląd Sejmowy” 2005, nr 5
- Szumlik B., *Sądownictwo konstytucyjne. Ochrona konstytucyjności prawa w Polsce*, Lublin 2001
- Winczorek P., Stawecki S., *Wstęp do prawoznawstwa*, Warszawa 1999
- Wniosek Prezesa Rady Ministrów, BPRM.5091.5.2021, 29 marca 2021 r., https://ipo.trybunal.gov.pl/ipo/dok?dok=F1225335688%2FK_3_21_wns_2021_03_29_ADO.pdf (dostęp: 24.05.2022)
- Wołodkiewicz W., *Lex retro non agit*, (w:) W. Wołodkiewicz, J. Krzynówek (red.), *Łacińskie paremie w europejskiej kulturze prawnej i orzecnictwie sądów polskich*, Warszawa 2001
- Wróbel W., *Skutki rozstrzygnięcia w sprawie K 3/21 w perspektywie Sądu Najwyższego i sądów powszechnych*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2021, nr 12
- Wyrozumska A., *Wyroki Trybunału Konstytucyjnego w sprawach K 3/21 oraz K 6/21 w świetle prawa międzynarodowego*, „Europejski Przegląd Prawniczy” 2021, nr 12
- Zalasiński T., *Pozorowanie problemu konstytucyjnego (opinia)*, „Gazeta Prawna” z 26 października 2021 r., <https://serwisy.gazetaprawna.pl/orzeczenia/artykuly/82-78024,wyrok-tk-wyzszosc-prawa-krajowegokonstytucja-dr-tomasz-zalasiniski.html> (dostęp: 25.05.2022)
- Zubik M., *Status prawny sędziego Trybunału Konstytucyjnego*, Warszawa 2011